

HALİFE b. HAYYÂT

(خليفة بن حياط)

Ebû Amr

Halife b. Hayyât b. Halife

eş-Şeybânî el-Basrî

(ö. 240/854-55)

Tabakâtü'r-ruvât ve et-Târîh

adlı eserleriyle tanınan

hadis hâfızı,

tarihçi ve ensâb âlimi.

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Basra'da doğdu. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Zehebî'nin seksen yaşlarında vefat ettiğine dair verdiği bilgi dikkate alınırsa 160 (777) yılı civarında dünyaya geldiği kabul edilebilir. Kendisine niçin verildiği bilinmeyen Şebâb lakabıyla meşhurdur. Bâhilî ve Temîmî nisbeleriyle de anılan Halife, ailesi ya "aspur" adlı kumaş boyası ticareti yaptığı veya bu adla bilinen bir kabile koluna mensup olduğu için Ufurî nisbesiyle de tanınır. Kendisiyle aynı adı taşıyan dedesi Ebû Hübeyre Halife b. Hayyât hadisle uğraşan sika bir râvi olduğu gibi (İbn Hibbân, s. 157) babası Hayyât da hadis râvisidir.

İlim tahsili için seyahat etmemiş veya çok az seyahat etmiş olan Halife, ailesinden ve Basra şehrindeki âlimlerden başta kıraat olmak üzere Kur'an ilimleri, hadis, ahbâr ve ensâb öğrendi ve hadis rivayet etti. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ında adının zikredilmemesinden Bağdat'a hiç gitmediği anlaşılmaktadır. Verkâ b. Amr ile Ebû Amr b. Alâ'dan Kur'an-ı Kerim kıraatını rivayet etti; kendisinden de Ahmed b. İbrâhim b. Osman el-Verrâk ile Mugîre b. Sadaka kıraat ilmine dair bilgileri rivayet ettiler.

Halife'nin hadis öğrendiği şeyhleri arasında başta babası olmak üzere İsmâil b. Uleyye, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Mu'temir b. Süleyman ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi âlimler vardır. Kendisinden hadis rivayet eden muhaddisler içinde Buhârî, Bakî b. Mahled, İbn Ebû Âsım, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Abdân el-Cevâlikî el-Ahvâzî ve Zekeriyâ es-Sâcî de bulunmaktadır. Zehebî, bazı hadis âlimlerinin Halife'nin hadis rivayetinde gevşek olduğunu söylemelerini doğru bulmamış ve onu sika kabul eden âlimlerin görüşüne

katılmıştır. Halife'nin günümüze kadar ulaşan iki eserini de neşre hazırlayan Ekrem Ziyâ el-Ömerî onun Buhârî tarafından sika bir râvi olarak kabul edildiğini söylemekte, *et-Târîhu'l-kebîr*'de Halife'nin lehinde veya aleyhinde bir ifade kullanılmadığını belirtmektedir. Buna karşılık İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî'nin Halife'den hadis rivayet ettiği zaman bunu bir başka senedle teyit ettiğini veya onun rivayetlerini muallak olarak zikrettiğini ifade etmektedir (*Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 161). Bu hususu araştıran Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'inde Halife'nin on sekiz ayrı rivayetin bulunduğunu, bunlardan on beşinin İbn Hacer'in tesbitlerine uygun olduğunu, üç rivayetten ikisinin Buhârî'nin Halife'yi sika kabul ettiğini gösterecek rivayetler olmadığını, ancak geriye kalan bir yerde Buhârî'nin doğrudan doğruya hem de akaid konusuyla ilgili bir hadisi (Buhârî, "Tevhîd", 55) ondan rivayet ederek eserine aldığını tesbit etmiş ve Buhârî'nin onu ilk sıralardaki şeyhlerinden biri gibi olmasa da sika bir râvi kabul ettiği sonucuna varmıştır (Halife b. Hayyât, *et-Târîh* [nşr. Ömerî], nâşirin mukaddimesi, s. 8-9).

Basra'da yetişen âlim ve muhaddisler arasında mühim bir mevkiye sahip olduğundan ilim öğrenmek için Basra'ya gelen birçok kimse ona uğrar ve kendisinden hadis rivayet ederdi. 223 (838) yılında Basralı bazı Mu'tezilîler'in şehrin ileri gelen bir kısım âlimleriyle birlikte onu da kadı Ahmed b. Riyâh'a şikâyet etmeleri (Vekî', II, 175), kendisinin hem itizâl hareketine karşı bir muhaddis hem de şehrin ileri gelen şahsiyetlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Halife b. Hayyât 240 (854-55) yılında Basra'da vefat etti. 230 (845) veya 246 (860) tarihlerinde öldüğü de ileri sürülmüştür. Ancak *et-Târîh*'inde 232 (846-47) yılı olaylarına kadar gelmesi, *Tabakâtü'r-ruvât*'ında 236 (850-51) yılında vefat eden şahsiyetleri zikretmesi onun 240'ta (854-55) öldüğünü göstermektedir.

Eserleri. 1. *Kitâbü't-Tabakât* (*Tabakâtü'r-ruvât*). Ashap, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden 3229'u erkek, 129'u kadın sahâbî olmak üzere toplam 3358 râvinin hal tercümesini ihtiva etmekte olup zamanımıza ulaşan en eski tabakat kitaplarından biridir. Eserde hal tercümelerinden bazıları tekerrür etmektedir. Me-

selâ Ebû Ubeyde b. Cerrâh iki, Zübeyr b. Avvâm üç, Abdullah b. Ebû'l-Ced'â dört, Ammâr b. Yâsir beş ayrı yerde zikredilmiştir. Bilhassa sahâbîlerde görülen bu tekrarlar, onların Medine dışında hangi şehirlere gittiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Eserini nesep, tabaka ve şehir esasına göre tasnif eden müellif önce Medine'den başlamış, ardından sırasıyla Küfe, Basra, tekrar Medine, Mekke, Taîf, Yemen, Yemâme, Mısır, Mağrib-Endülüs, Şâmât (Suriye), Avâsım, el-Cezîre, Musul, Horasan, Rey, Medâin, Vâsıt, Bağdat şehirlerindeki râvilere geçmiş, kitabın sonunda da hadis ezberleyen kadın sahâbîlere yer vermiştir. Halife, çağdaşı olan İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakâtü'l-kubrâ*'sındaki usulün aksine ashap tabakalara ayırmamış, Hz. Ömer'in divan teşkilâtında yaptığı gibi Hz. Peygamber'in kabilesi Hâşimoğullarından başlayarak önce Kureys'in kollarını ve bu kabilelerin mevâlisini, ardından ensarı ve diğer Arap kabilelerini ensâb âlimlerinin benimsediği esasa göre sıralamıştır. Çocuk sahâbîlerle tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesillerini ise başta aşere-i mübeşşereden ileri gelen sahâbîlerle görüşenler olmak üzere çeşitli tabakalara ayırarak bir tasnife tâbi tutmuştur. Meselâ Medine'yi dokuz, Küfe'yi on bir, Basra'yı on iki tabakaya ayırmıştır. Müellif, eserinde ele aldığı sahâbîlerin nesebini baba ve anne cihetine göre ayrı ayrı verir; daha sonraki nesillerde, özellikle tebeu't-tâbiînde ise kabile nisbesi azalır ve daha çok mesleklere veya yaşadıkları şehirlere olan nisbeleri kaydeder. Hal tercümesini yazdığı kimselerin yaşadıkları şehirler yanında seyahatlerini, vefat yıllarını, iştirak ettikleri gazve ve seriyyelerle fütuhatlarını, idarî görevlerini ve hadis aldıkları şeyhlerini belirtir. Bunların neseplerini en büyük dedelerine, yani mensup oldukları kabilelerin atasına kadar zikretmesi eseri hem ensâb bakımından, hem de İslâm'dan sonraki kabile göçlerini ve her şahsın annesinin kabilelesini vermek suretiyle ilk devir İslâm tarihindeki siyasî ve içtimâî gelişmelerin daha iyi anlaşılması, kabileler arası münasebetlerin ve özellikle Araplar'ın yabancı kadınlarla evlenmesinin sosyal hayattaki tesirlerinin tesbit edilmesi bakımından değerli kılmuştur. *Kitâbü't-Tabakât*, Mûsâ b. Zekeriyâ et-Tüsterî ve Bakî b. Mahled yoluyla ayrı ayrı rivayet edilmekle beraber günümüze sadece

Mûsâ b. Zekerîyyâ'nın rivayeti ulaşılmıştır. Halîfe eserinin başında kendilerinden faydalandığı âlimlerin isimlerini zikretmiş, eserin içinde ise hemen hiç sened zikretmemiştir. Ancak ihtilâflı konularla rivayet mesuliyetini yüklenmek istemediği yerlerde nâdir olarak sened vermiştir. Özellikle nesep konusunda Ebû'l-Yakzân Sühaym b. Hafs el-Hüzelî ile Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'den faydalanmış, ayrıca tarih, ensâb ve ahbârla ilgili bilgileri İbn İshak, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Vâkıdî, Ali b. Muhammed el-Medâinî'den almıştır. Halîfe b. Hayyât eserine Resûl-i Ekrem'in anne ve babasının nesebiyle başlamış, ardından kısaca Adnânîler ve Kahtânîler'e temas etmiştir. Halîfe İbn Sa'd'ın zikrettiği Hemedan, Kum, Enbâr, Bahreyn, Sugûr, Eyle şehirlerini eserine almamış, buna karşılık onun yer vermediği Musul ile Mağrib'e geniş bir şekilde yer ayırmıştır. *Kitâbü't-Tabakât*'tan, başta *et-Târîhu'l-kebir*'inde Buhârî olmak üzere birçok müellif nakillerde bulunmuş, eseri rivayet edenlerden Bakî b. Mahled bu kitabı Endülüs'e götürüp tanıtmıştır. Yazma nüshası Dimaşk Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan eser (Genel, nr. 1248; Hadis, nr. 544) Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat 1387/1967; Riyad 1402/1982) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Dimaşk 1966-1967) tarafından yayımlanmıştır. Thomas Kozminowski de doktora çalışması olarak bir mukaddime ile birlikte eseri neşre hazırlamıştır (bk. bibl.). Halîfe'nin hayatına dair yazdığı mukaddimelerde olduğu gibi "İbn Khayyât al-'Ufurî" maddesinde de Süheyl Zekkâr, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde Halîfe'nin beş eserinin bulunduğunu zikretmesine rağmen yanlış olarak dört kitabı olduğunu yazmakta (*EF* [Fr.], III, 862-863), *Kitâbü't-Tabakât* ile *Kitâbü Tabakâti'l-kurrâ*'nın tek eser olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki İbnü'n-Nedîm bu iki eseri ayrı ayrı kaydetmektedir. Ekrem Ziyâ el-Ömerî Halîfe'nin kuraatla uğraştığını, Ebû'l-Hayr İbnü'l-Cezerî'nin kendisine kurrâ arasında yer verdiğini ve onun kurrâ için ayrı bir eser yazdığını kabul eder. Bunun yanında İbn Hacer el-Askalânî'nin Halîfe'nin kurrâ ile ilgili eserinden aldığı bir rivayeti de örnek verir (Halîfe, *et-Târîh* [nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî], nâşirin mukaddimesi, s. 11-13).

2. *et-Târîh*. Bakî b. Mahled yoluyla rivayet edilen eser, İslâm dünyasında kro-

nolojik esasa göre yazılmış tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örneklerdir. Eser, tarihlendirmenin önemine ait bazı âyet ve hadislerle insanların kullandıkları takvimler ve Hz. Ömer zamanında hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesine dair rivayetlerle başlamakta, ardından Hz. Peygamber'in doğum tarihiyle Mekke ve Medine'deki ikamet sürelerine ait haberlere kısaca yer vermektedir. Daha sonra hicretin 1. yılından (m. 622) başlayarak 232 (846-47) yılına kadar vuku bulan hadiseleri, savaşları, ihtilâlleri, ölümleri (vefeyât), hac mevsimlerinde kimlerin emîr-i hac olduğunu, halifelerin çeşitli eyaletlerde, bilhassa Medine, Mekke, Basra ve Kûfe şehirlerindeki vali ve kadılarını, kâtip ve mühürdarları, ayrıca şurta, beytümâl ve berîd işlerinde kimlerin görevlendirildiğini anlatmaktadır. *et-Târîh*, muhtemelen kronolojik esasa bağlı olması sebebiyle Hz. Peygamber'in hicretten önceki Mekke dönemine hiç yer vermez. Vefeyâtı kaydederken birçok muhaddis ve din âlimi yanında ileri gelen şahsiyetlerle idarecilerden de söz eden Halîfe böylece siyasi, askerî, idarî ve kazaî tarih yanında ilim ve kültür tarihine de ciddi katkılarda bulunmuştur. Savaşlara ve fetihlere devlet içerisinde cereyan eden hadiselerle nazaran daha geniş yer veren müellifin Emevîler devrini ayrıntılı biçimde ele aldığı eserinde bizzat şahit olduğu Abbâsîler dönemini muhtasar olarak anlatması dikkat çekicidir. Halîfe b. Hayyât eserde İslâm fetihlerine ait haberleri iki yoldan rivayet etmiştir. Bunlardan ilki fethedilen memleketlerin yerli râvileri, diğeri ise resmî rivayet gibi telakki edilen Ehl-i Medîne rivayetleridir. Meselâ Mısır'ın fethine dair rivayetleri önce Mısırlı İbn Lehiâ'dan ve diğerlerinden, sonra da Medine ehli Urve b. Zübeyr'den nakleder. *Tabakâtü'r-ruvât*'ında takip ettiği usulün aksine *et-Târîh*'te rivayetler için sened zikreder. Hadis rivayetinde isnadın önemini çok iyi bilen Halîfe b. Hayyât, tarih sahasında bunun daha gevşek kullanılması şeklinde yaygınlaşan anlayışı benimsemiştir. Bundan dolayı münkatî' ve mürsel senedler yanında hadis rivayetinde cerh ve ta'dile tâbi tutulmuş bazı kimselerin rivayetlerini almakta bir sakınca görmemiş, İbnü'l-Kelbî ve Vâkıdî gibi müelliflerin rivayetlerini nakletmekten çekinmemiştir. Başta siyer konuları olmak üzere Hz. Osman zamanındaki fit-

ne, Cemal ve Sıffin savaşları gibi önemli hususlarda sened zikretmeye özen göstermiş, buna karşılık savaşlarda şehid olanları, halifelerin, çeşitli görevlerde bulunan kimselerin listesini verirken hemen hemen hiç sened zikretmemiştir. Hz. Peygamber'in siyerine kısaca temas eden Halîfe b. Hayyât, bu döneme ait haberleri İbn İshak'ın *el-Mübtede'* ve *l-mebûs* ve *l-megâzi* adlı eserinin Bekir b. Süleyman ve Vehb b. Cerîr b. Hâzım yoluyla kendisine intikal eden rivayetinden almıştır. Bu rivayetlerle, yine İbn İshak'ın Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî rivayetiyle İbn Hişâm'ın tehzibi olan *es-Siretü'n-nebeviyye* adlı eserinde bazı bilgiler arasında farklar bulunması dikkati çekmektedir. İrtidad savaşlarına ait haberleri, İbn İshak'ın günümüze ulaşmayan *Ahbârü'l-hulefâ'* adlı kitabından almış olması da önemlidir. Cemal ve Sıffin savaşlarıyla Basra'daki havâric hareketine dair haberleri Vehb b. Cerîr'in rivayetlerinden; Yemâme Savaşı'nı, özellikle de Yemâme'de şehid olan müslümanların kabilelere göre listesini Ebû Ma'ser es-Sindî'den; Hz. Peygamber'in megâzisiyle irtidad hareketleri, Horasan ve doğudaki fetihlerle Emevîler ve Abbâsîler döneminde Mekke, Medine ve Horasan'daki Hâricî hareketleri, Basra'daki gelişmeler, Cemal Vak'ası ile İbnü'l-Eş'as'ın isyanı ve bu şehirde 131 (748-49) yılında ortaya çıkan veba hastalığı gibi konulara ait bilgileri Ali b. Muhammed el-Medâinî ile Ebû Ubeyd Ma'mer b. Müsennâ'dan almıştır (diğer râvi ve kaynakları için bk. Halîfe, *et-Târîh*, nâşirin mukaddimesi, s. 16-30). Yazma nüshası Rabat Evkaf Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 199) *et-Târîh*, Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat 1386/1967; I-II, Necef 1967; Beyrut 1977; Medine 1403/1983; Riyad 1405/1985) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Dimaşk 1967-1968) tarafından yayımlanmıştır. Fârûk Ömer Fevzî, Halîfe b. Hayyât'ın tarihçiliğine dair bir eser yazmıştır (*Halife b. Hayyât mü'errihan*, Bağdat 1988).

3. *Müsnedü Halife b. Hayyât*. İbnü'n-Nedîm'in Halîfe'nin kitapları arasında zikretmediği bu eseri Ebû Hâtîm er-Râzî ile Bağdatlı İsmâil Paşa *el-Müsned fi'l-hadis* adıyla kaydediler (*el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/2, s. 378; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 350; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 98). Ekrem Ziyâ el-Ömerî, başta Buhârî'nin iki eseri olmak üzere diğer hadis ki-

taplarında yer alan Halife b. Hayyât'ın rivayet ettiği 101 hadisi ilk râvilerini esas alarak alfabetik sıraya göre yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985). İbnü'n-Nedîm'in kaydettiğine göre (*el-Fihrist*, s. 338) Halife b. Hayyât'ın bunlardan başka *Kitâbü Tabakâti'l-kurrâ'*, *Kitâbü Târihi'z-zemânâ ve'l-ırcân ve'l-merqâ ve'l-ımyân* ve *Kitâbü Eczâ'i'l-Kur'an* ve *d'sârih ve esbâ'ih ve âyâtih* adlı eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Halife b. Hayyât, *et-Tabakât* (Zekkâr), nâşirin mukaddimesi I, s. elif-mîm; a.e. (Ömerî), nâşirin mukaddimesi, s. 7-79; a.mlf., *et-Târih* (Zekkâr), nâşirin mukaddimesi, I, s. elif-nûn; a.e. (Ömerî), nâşirin mukaddimesi, s. 5-40; Buhârî, "Tevhîd", 55; a.mlf., *et-Târihu'l-kebir*, I/1, s. 359; I/2, s. 58, 121; II/1, s. 176; II/2, s. 225; IV/1, s. 18, 367; Vekî, *Ahbarü'l-kudât*, II, 175; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I/2, s. 378-379; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 157; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 225, 230; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 243-244; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 665; a.mlf., *Tezkiretül'l-huffâz*, I, 436-437; a.mlf., *A'lâmü'n-nübela'*, XI, 472-474; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 160-161; *Hedyyetül'l-ârifin*, I, 350; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 130, 139; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 98, 248; a.mlf., *GAS*, I, 110; T. Koszinowski, *Kitâb at-tabakât von Halifa b. Haiyât* (doktora tezi, 1967), Universität Göttingen 1967; C. Wurtzel, *The Umayyad in the History of Khalifa b. Khayyât* (doktora tezi, 1977), Yale University; Fâruk Ömer Fevzi, *Halife b. Hayyât mü'errihan 240 h./854 m.*, Bağdad 1988; Es'ad Sâlim Kayyim, *'İlmü tabakâti'l-muhaddisin*, Riyâd 1415/1994, s. 152-155; S. Zakkar, "İbn Khayyât al-'Uşfurî", *EP* (Fr.), III, 862-863.

MUSTAFA FAYDA

HALÎFEZÂDE TÂHİR EFENDİ

(bk. TÂHİR EFENDİ, Halifezâde).

HÂLİK (الخَالِق)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

"Yaratmak" anlamındaki **halk** masdarından sıfat olup "yatan" demektir. Arap dili uzmanları, **halk** kelimesinin temel mânasının "takdir" olduğunu kabul ederler. Mütercim Âsım Efendi'nin takdire verdiği Türkçe karşılık ise "oranlamak ve ölçümlemek"tir (*Kâmus Tercümesi*, III, 835). Halkın, "bir işi ölçülü ve âhenkli biçimde yapmak" mânasından hareket ederek hâlik "planlı ve amaçlı (bir anlamda şuurlu) bir şekilde yara-

tan" diye tanımlamak mümkündür. Gerçek anlamıyla yalnız Allah için kullanılabilen hâlikin bir başka tanımı da "ana maddesi ve modeli olmadan nesneleri icat eden"dir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hık" md.; Ebû'l-Bekâ, s. 430; *Kâmus Tercümesi*, III, 835). Halkın ihtiva ettiği takdir mânası bazan şekillendirmek, mevcut ana maddeyi başka bir kalıba dökmek şeklinde de olabilir. Kur'an'da Hz. İshâ'a izâfe edilen **halk** bu mahiyettedir. Ayrıca **halk**, "gerçekte bir icat olmadığı halde varmış gibi göstermek, yalan uydurmak" anlamında da kullanılır (aş. bk.).

Halk Kur'an-ı Kerim'de 171 yerde fiil sigalarıyla, elli iki yerde de masdar olarak Allah'a nisbet edilmiştir. Hâlik kelimesi sekiz âyetle doğrudan doğruya, iki âyetle "şekil verenlerin en güzeli" veya "kendilerine yaratıcılık nisbet edilenler içinde yegâne gerçek yaratıcı" anlamındaki **ahsenü'l-hâlikin** terkibi içinde, bir âyetle de tâzim amacıyla çoğul sigası kullanılarak, "Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratanlar biz miyiz?" ifadesiyle Allah'a izâfe edilmiştir. İki âyetle ise "devamlı ve mükemmel biçimde yaratan" mânasında mübalağa sigası oluşturan **hallâk** kelimesi kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hık" md.). Kur'an'da toplam 236 yerde Allah'a nisbet edilen **halk** kavramının çeşitli konu ve muhtevalarının başında göklerin ve yerin yani kâinatın yaratılışı gelir. Bundan başka her şeyin icat edilişi, tabiat düzinin kurulup korunması, insanın, ona verilen nimet ve yeteneklerin, özellikle de eşinin halkedilmesinden ve herhangi bir konu belirtilmeden mutlak mânada yaratmadan da söz edilir. Bu âyetlerde geçen ve çeşitli ilâhî fiilleri anlatan yaratma genellikle "ana madde olmadan, yoktan yaratma" veya "yokluktan varlık alanına çıkarma" şeklinde anlaşılmaktadır. Yaratma bazan da mevcut bir şeyden, bir ana maddeden gerçekleştirilmektedir. Meselâ Âdem'in topraktan, daha sonra insan türünün üreme mekanizmasına bağlı olarak nutfeden, aşılarmış yumurtadan yaratılışı böyledir (bk. a.g.e., "ntf" md.). "Sürekli ve mükemmel şekilde yaratan" anlamındaki **hallâk**, "hakkıyla bilen" anlamındaki **âlim** ismiyle birlikte iki âyetle yer almıştır (el-Hicr 15/86; Yâsin 36/81). Tabiatın ve özellikle insanın yaratılışından, hayatın mânası, amacı ve ikinci bir âlemde sürekliliğinden bahseden âyetlerde "yaratılışın başlatılması ve tekrar edilmesi" ifadesinin

sıkça kullanılması dikkat çekmektedir (bk. a.g.e., "hık" md.). Öyle anlaşıyor ki **hallâk** ismi, bütün tabiatın ve onun içinde yer alıp ilâhî vahye muhatap olan insanın sürekli şekilde Allah ile münasebet halinde olduğunu, O'nun yaratmayı tazeleyerek sürdürmesi suretiyle varlığını devam ettirdiğini ifade etmektedir. İnsanoğlunun bu anlamdaki hayatıyeti ölümden sonra tekrar edilecek yaratma ile yeni boyutlar kazanacaktır.

Halk kavramının Allah'tan başkasına nisbet edilmesine gelince Kur'an-ı Kerim, evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olan gerçek mâbudun dışında edinilen tanrıların yaratıcılık vasfı bulunmadığını ifade ederek bu kavramın Allah'tan başkasına nisbet edilemeyeceğini beyan etmektedir. Kur'an'ın iki âyetinde Hz. İshâ'nın çamurdan kuş modeli yaptığı ifade edilirken "halk" masdarından türeyen kelimeler kullanılmıştır (Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110). Ancak burada **halk**, "ana maddesi ve modeli olmadan yaratma" mânasında olmayıp "mevcut bir maddeden belli bir şekil meydana getirmek" demektir. Bu ise halkın "sûret verme" şeklindeki mecazi mânasıdır. Nitekim iki âyetle yer alan "ahsenü'l-hâlikin" terkindeki hâlikin kelimesi "yaratıcılar" değil "şekil verenler" mânasında anlaşılmıştır. Esasen Hz. İshâ'ya atfedilen **halk** fiili sürekli olarak "Allah'ın izniyle" kaydı ile sınırlandırılmıştır. **Halk** kavramı Kur'an-ı Kerim'de bir de "ihtilâk" anlamında, yani "gerçek olmayan şeyi gerçekmiş gibi gösterip yalan uydurmak" mânasında kullanılmıştır: "Siz Allah'ı bırakıp putlara tapıyor ve asılsız sözler uyduruyorsunuz" (el-Ankebût 29/17). Gazzâlî halkın mecaz yoluyla kula da nisbet edilebileceğini söyler. Çünkü Allah ona halkın temel unsurlarını oluşturan ilim ve kudret yeteneklerini vermiştir. Kur'ân kendî gücü çerçevesindeki işleri bir nevi halketmiş olabilir (*el-Makşadü'l-esnâ*, s. 83-84).

Halk, Allah ile kâinat arasındaki münasebeti yani ilâhî fiilleri ifade eden en kapsamlı kavramdır. Mâtürîdî kelâmcılarının "tekvin" kelimesiyle terimleştirdikleri bu fiiller yine onlar tarafından zaman zaman **halk**, **inşâ**, **ibdâ'** gibi kelimelerle de anılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de Allah'a izâfe edilen fiiller pek çoktur. Bunların arasında **halk** ile anlam yakınlığı içinde bulunanların sayısı da az değildir. Haşr sûresinin sonunda yer alan ve on yedi ilâhî ismi ihtiva eden üç âyetin (59/22-24) sonuncusunda **hâlik bâri'** ve **musavvir** isimleriyle birlikte zikredilmiştir. Âlimlerin ço-